

بررسی نماد گاو یکتا آفریده و ماهیت سیاوش در شاهنامه و انعکاس آن در سنگ برجسته های تخت جمشید

چکیده

اساطیر نشان‌دهنده فرهنگ و نحوه تفکر مردمان در دوران‌های کهن است؛ زبان گویای تاریخی است از دورانهای پیش تاریخی؛ سخنگوی بازمانده‌های گرانبهائی است که از دل خاکها بیرون کشیده می‌شود یا در دل سنگها و کوهها یافت می‌گردد. اساطیر نماینده تداوم زندگی فرهنگی یک ملت و به نوعی تاریخ آن است (آموزگار، ۱۳۸۸: ۱). شاعران و نویسندگان، اسطوره‌ها و باورهای کهن اقوام خود را پرورانده و آثار ایشان پیوندی تنگاتنگ با اسطوره‌ها دارد. گاو یکتا آفریده در کیهان‌شناسی زرتشتی، نام نخستین گاو آفریده شده و یکی از شش آفرینش ازلی اهورامزدا در جهان مادی و پدر اساطیری همه حیوانات سودبخش است. این گاو در افسانه آفرینش کشته می‌شود و از اندام و چهره او جهان دوباره پر از جانداران می‌شود. آن‌گونه که سیاوش نیز شخصیت مثبتی است، روح آزاده و جوانمردی دارد و مظلوم و بی‌گناه می‌میرد. از خون او گیاه مقدس خون سیاوشان می‌روید که با رویش و زایش ارتباط دارد. در پهنه گسترده ایران نقوش برجسته، سنگ‌برجسته و سنگ‌نگاره در کنار ادبیات برای حفظ اساطیر قدمت زیادی دارد. بر همین اساس در تخت‌جمشید نیز از سنگ‌برجسته‌های بسیاری استفاده شده‌است. نماد گاو در نقوش برجسته تخت جمشید به وفور و با معانی مختلف به کار رفته‌است. معنای نهفته در لایه‌های ژرف‌تر سنگ‌برجسته‌ها و تطبیق آن با موارد مشابه در ادبیات می‌تواند تصویر درست‌تری از باورهای اسطوره‌ای و فرهنگی ایران زمین باشد.

اهداف پژوهش

- ۱- بررسی اسطوره گاو یکتا نخستین آفریده و داستان سیاوش در شاهنامه از اهداف این پژوهش است.
- ۲- از دیگر اهداف این پژوهش انعکاس اساطیر در نقوش برجسته تخت جمشید و شاهنامه فردوسی است.

پرسش‌های پژوهش

- ۱- اسطوره گاو یکتا نخستین آفریده چه کارکردی در نقش سیاوش در شاهنامه فردوسی و نقوش برجسته تخت جمشید داشته است؟
 - ۲- گاو یکتا آفریده در قالب شخصیت سیاوش چه مفاهیمی را به مخاطب القاء می‌نماید؟
- واژگان کلیدی:** اسطوره، گاو یکتا آفریده، سیاوش، شعر، نقوش برجسته تخت جمشید.

مقدمه

اساطیر هر قومی پای در نگرش و اندیشه‌های آغازین آنها در مورد آفرینش و دنیای هستی دارد. زمانی که هنوز علم و دانش و تحقیقات بشر آغاز نشده و انسان نخستین برای چون و چراهای خود باید ذهن مشوش و پرآشوب خود را به

گونه‌ای آرام می‌کرد. تنها راهی که با آن می‌توانست از وحشت و فکر مرگ خود را نجات دهد، روی آوردن به یک قدرت ماورایی و اساطیری بود. درباره معنا و ریشه اسطوره، سخنان فراوانی بیان شده، فرهنگ‌نویسان تازی، اسطوره را واژه‌ای تازی دانسته بر وزن «افعولۀ» به معنای افسانه‌ها و سخنان بی‌بنیاد و شگفت‌آور که به نگارش در آمده باشند (کزازی، ۱۳۷۲: ۱). اسطوره، روایتی است که واقعیتی اصیل را زنده کرده و برآورنده نیاز عمیق دینی است و یک عنصر اساسی تمدن انسانی بوده و به هیچ وجه افسانه‌سازی و قصه‌پردازی بیهوده نیست (معصومی، ۱۳۸۸: ۱۹). اسطوره‌های هر ملت یادگار ذهن‌های هنری، خلاق و شاعرانه‌ای است که در طول زمان، با نیروی خلاق خیال خود، هر یک از جوانب حیات انسانی را به رمزی شاعرانه بدل کرده‌اند؛ آرزوهایی که بشر در طول تاریخ داشته، در خلال این اسطوره‌ها تعبیرهایی شاعرانه یافته و نسل به نسل روایت شده است و با گذشت روزگار، در هاله خیال شاعرانه نسل‌های مختلف متبلور شده است. در این بین، اسطوره و حماسه ارتباطی تنگاتنگ و بنیادین با هم دارند. حماسه، زاییده اسطوره است و اسطوره به مامی پرورنده می‌ماند که حماسه را می‌زاید و آن را در دامان خویش می‌پرورد و می‌بالاند. حماسه راستین و بنیادین جز از دل اسطوره بر نمی‌تواند آمد. تنها در فرهنگ و ادب مردمانی پدید می‌آید که دارای تاریخ کهن و اسطوره‌ای دیرینه‌اند (کزازی، ۱۳۷۲: ۵۸). بنابراین، اسطوره خاستگاه و زهدان حماسه است و برای شناخت حماسه، ابتدا باید با اسطوره آشنا بود. برخی از اندیشه‌های مهرپرستی و آئین عشق ایران باستان در شاهنامه نیز نفوذ کرده است. اغلب توت‌ها و موارد طبیعی و ماوراطبیعی که در اساطیر ملی ایران و جهان وجود دارد، در شاهنامه نمود عینی و شخصیت‌های انسانی و ملموس به خود می‌گیرند (شاله، ۱۳۴۶: ۱۲). گاو یکتا آفریده به عنوان پنجمین آفریده اورمزد یاد شده است (فرنغ دادگی، ۱۳۶۹: ۴۰). این گاو در حمله اهریمن به جهان اورمزدی کشته شد و نطفه‌اش به ماه رفت و پس از آن که در نور ماه پالوده شد، گونه‌های مختلف جانوران از آن پدید آمدند (سرخوش کرتیس، ۱۳۷۳: ۲۰). گاو یکتا آفریده نخستین نیز از دیگر موارد یاد شده است که هنگامی وارد متون ایرانی و شاهنامه می‌شود شخصیت انسانی و واقعی به خود می‌گیرد اما باطن و بن‌مایه‌های اصلی خود را حفظ می‌کند و به شکل سیاوش ظاهر می‌شود. او نیز دقیقاً مانند گاو یکتا آفریده خاصیت نباتی و خلق دنیای گیاهی را هنوز با خود به همراه دارد. علاوه بر این در دنیای اساطیری کهن گاو یکتا آفریده در واقع نخستین موجودی بود که توسط اهورامزدا آفریده شده بود. یکی از اصلی‌ترین آئین مهر اوستایی قربانی کردن گاو یکتا آفریده بوده است که به طور مظلومانه در دخمه ایزد مهر به فرمان خورشید قربانی گشت. این جلوه نمادین گاو یکتا آفریده را می‌توان در داستان سیاوش شاهنامه نیز مشاهده کرد. همانگونه که سیاوش برخلاف جوانمردی و خوبی‌هایش به طور مظلومانه‌ای قربانی می‌گردد.

کشور ایران یکی از کشورهای اساطیری است که دارای آثار کهن بسیاری از جمله تخت جمشید است. فرهنگ اسطوره‌ای و نمادین کهن ایرانیان علاوه بر آثار تاریخی و باستان‌شناسی در آثار هنری و ادبیات آن‌ها از جمله شاهنامه فردوسی نیز نمود پیدا می‌کند (Brosius, 2006:23). درباره‌ی اسطوره و کهن‌الگوهای آن چه از لحاظ نظری و چه از نظر کاربردی در زبان‌های مختلف کتاب‌ها، مجلات و مقالات و پایان‌نامه‌های متعددی نوشته شده است. اصولی که در این رویکرد ارائه شده، با علایق محققان در سراسر جهان پیوند خورده و به همین سبب تعداد فزاینده‌ای از این

تحقیقات درباره‌ی مسائل اسطوره‌شناختی منتشر می‌شود. این تحقیقات شامل رساله‌های دانشگاهی، مجلات ویژه‌ی این رویکرد و مجموعه‌های پژوهشی در این زمینه است. حال به بررسی مقالات و پایان‌نامه‌هایی که در این باره نوشته شده‌اند، خواهیم پرداخت. مقالاتی که از جنبه تحلیلی به اسطوره گاو یکتا آفریده و دیگر اساطیر شاهنامه فردوسی نگاشته شده است به شرح ذیل است: مقاله‌ی «بررسی الگویی پری‌گونگی و نخستین انسان در شخصیت سیاوش» از ابراهیم کنعانی که در آن بیشتر به شخصیت پری‌گونه سیاوش توجه شده است. در این پژوهش نویسنده به اغلب پیشینه‌هایی که در مورد سیاوش انجام گرفته است، اشاره می‌کند. پژوهشگرانی که پیرامون شخصیت و داستان سیاوش پژوهش‌هایی انجام داده‌اند، اغلب به صورت کلی و گذرا به آن توجه کرده‌اند و یا کمتر به تحلیل شخصیت او پرداخته‌اند. در گزارش داستان سیاوش از شاهنامه فردوسی (حقی، ۱۳۷۵) نویسنده به گزارش داستان او و به نثر در آوردن آن بسنده کرده است. در هنر داستان پردازی فردوسی در داستان سیاوش (جعفری، ۱۳۷۸) نویسنده، آن را از منظر عناصر داستانی بررسی کرده است. در «سیاوش در ادب فارسی تا قرن هفتم» از (علامی و شکیبی ممتاز، ۱۳۸۶: ۱۰۷-۲۴) گردآورندگان به تبیین جایگاه او در تاریخ و ادبیات فارسی پرداخته‌اند. در «روان انسانی در حماسه‌های ایرانی» (اکبری مفاخر(الف)، ۱۳۸۴) و «سیاوش و شاه: شهریارآرامی و آرمانشهر» (اکبری مفاخر، ۱۳۸۵: ۴۲-۳۴) نویسنده جنبه شهرپاری و پاره‌ای از نمودهای شخصیتی او را بررسی کرده و در «سودابه ایرانی با دو جلوه اهورایی و اهریمنی در برابر سیاوش» (اکبری مفاخر(الف)، ۱۳۸۴) نویسنده به ترسیم چهره سودابه در برابر سیاوش پرداخته است. پژوهشگران دیگر در «شاهنامه و موضوع نخستین انسان» (خالقی مطلق، ۱۳۷۲: ۹۹-۱۰۴) و فرضیه‌هایی درباره مادر سیاوش» (آیدنلو، ۱۳۸۴: ۴۶-۲۷) فرضیاتی درباره سیاوش و مادر او مطرح کرده‌اند (کنعانی، ۱۳۹۲، ۲۱۸). شایان ذکر است براساس تحقیقاتی که در پایگاه‌های اینترنتی و ایران داک صورت پذیرفت تاکنون پژوهش مستقّلی در این موضوع نشده است و نگارندگان برای نخستین بار به پژوهش در این باره می‌پردازند.

نتیجه گیری

با توجه به آنچه گذشت به نظر می‌رسد که گاو قربانی نخستین با رویکرد به باورهایی که از گذشته تاکنون نسبت به این جانور اساطیری و پیشینه اساطیری و تاریخی آن در زندگی اقوام بشری و نقش توتمی آن به عنوان سمبل حیات و برکت و فراوانی که در فرهنگ‌های گوناگون به آن اشاره شده است، با سیاوش به عنوان مظلومترین و دوست داشتنی‌ترین پهلوان شاهنامه تقریباً مشابه و یکسان است. شاید برای آنکه درخت خوبی از خشکیده شدن در امان بماند، گاهگاهی باید خون یکی از مظلوم‌ترین و بیگانه‌ترین موجودات اهورایی و نیک آفریده، ریخته شود. سیاوش نیز، اگر چه در زندگی دنیوی حق او ضایع می‌شود و در ظاهر به او ظلم می‌شود، اگر چه در زندگی سیاوش موهبت‌ها و فضیلت‌های فرد در رویارویی با جهان و اجتماع لگدمال می‌شود، ولی در مرگ او همان موهبت‌ها و فضیلت‌ها، گردش روزگار را دگرگون می‌سازد و در اینجا مرگ از زندگی تواناتر است.

اگر چه فردوسی سیاوش را در قالب داستانی عاشقانه با سودابه مطرح می‌کند اما اگر به خوبی مشاهده شود در اغلب متون اساطیری و تاریخی گذشته به غیر از متن کهن بندهشن، نامی از سودابه همسر کیکاووس که منشأ اصلی داستان سیاوش در شاهنامه است، برده نمی‌شود تا اینکه از سال ۸۴۰ میلادی به بعد اندک اندک سیمای سودابه شکل می‌گیرد و در شاهنامه فردوسی و تاریخ غررالسیر ثعالبی این زن ظاهر می‌شود که نشان می‌دهد داستان سیاوش علاوه بر ماجراهای عاشقی سودابه و عشق او به سیاوش، پیشینه کیهان شناسی در اساطیر ملی باستانی دارد و از این جهت است که در بیشتر متون کهن برای او ارزش و جایگاه والایی در نظر گرفته شده‌است، زیرا او با رویش و دگرگونی و تکامل زندگی بشری پیوند خورده‌است. شخصیت سیاوش را می‌توان در مفهوم اساطیری، آفریده‌ای دانست مینوی که فرّ ایزدی دارد و برای وظیفه‌ای معین، پا به عرصه گیتی گذاشته‌است. او هم به عنوان شخصیتی ایزدی که نماد بغان باستانی است، مطرح می‌شود و از جنبه‌ای دیگر در نگاه اساطیری، سمبل ایزد غلّه و گیاهی است که از این دیدگاه بنابر آنچه که گذشت، شخصیت او را می‌توان با تموز، ایزد شهید شده بین النهرینی مقایسه کرد. ریشه و بن‌مایه مرگ سیاوش و ریختن خون او بر روی زمین و روئیدن گیاه از خون او را میتوان برگرفته از ایدئولوژی ایرانیان در مورد نخستین گیاه یا نخستین زوج بشری و به نوعی قدیمی‌تر، و باوری کهن، قربانی کردن گاو یکتا آفریده نخستین، قلمداد کرد. به زبانی دیگر سیاوش و ریختن خون او بر زمین به دنیای نباتی مربوط است و در این صورت خود سیاوش به نوعی سمبل و توتم ملموس شده اسطوره باستانی گاو قربانی محسوب می‌شود که خلق دنیای نباتی و جانوری را به دنبال دارد. به طور کلی می‌توان اینگونه گفت: بن‌مایه‌های مشترکی که در مورد اساطیر مربوط به نخستین انسان در میان اقوام مختلف وجود دارد، در حقیقت به اصل قربانی شدن و گیاه تباری آنها توجه دارد که این خود از قویترین دلایلی است که نخستین انسان بودن سیاوش و نقش تبدیل شده گاو یکتا آفریده نخستین در قالب شخصیت سیاوش را تأیید می‌کند.

فهرست منابع و مآخذ

- الیاده، میرچا (۱۳۷۶)، رساله در تاریخ ادیان، ترجمه جلال ستاری، چاپ دوم، تهران: سروش.
- انجوی شیرازی، ابوالقاسم (۱۳۶۳)، فردوسی نامه (مردم و فردوسی)، ج ۱ و ۲، چاپ دوم، انتشارات علمی بهار، مهرداد (۱۳۵۲)، اساطیر ایران، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- توانگرزمین، محمد کاظم (۱۳۹۰)، تخت جمشید از آغاز تا فرجام، چاپ چهارم، شیراز: تخت جمشید.
- ثعالبی نیشابوری، عبدالملک بن محمد بن اسماعیل (۱۳۶۸)، تاریخ ثعالبی (غرر اخبار ملوک الفرس و سیرهم)، پاره نخست: ایران باستان، ترجمه محمد فضایی، تهران: نشر قطره.
- دادگی، فرنبغ (۱۳۶۹)، بندهشن، ترجمه مهرداد بهار، تهران: توس.
- زمرّدی، حمیرا (۱۳۸۵)، نقد تطبیقی ادیان و اساطیر در شاهنامه فردوسی، خمسه نظامی و منطق الطیر، تهران: انتشارات زوآر.

سرخوش کرتیس، وستا (۱۳۷۳)، اسطوره‌های ایرانی، ترجمه عباس مخبر، تهران: مرکز. شاله، فلیسین (۱۳۴۶)، تاریخ مختصر ادیان بزرگ، ترجمه منوچهر خدایارمحبی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران. شهبازی، شاپور، (۱۳۷۵)، شرح مصور تخت جمشید، چاپ دوم، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور. صداقت‌نژاد، جمشید (۱۳۷۴)، طومار کهن شاهنامه فردوسی، تهران: دنیای کتاب. عطایی، امید (۱۳۷۶)، آفرینش خدایان: راز داستان‌های اوستایی، نشر عطایی، تهران. فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۷۸)، شاهنامه، تحت نظری ۱. برتلس، (براساس نسخه مسکو) تهران: انتشارات بدیهه. فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۸۹)، شاهنامه، تصحیح جلال خالقی مطلق، دفتر دوم، چاپ سوم، تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی. کاتالوگ موزه ایران باستان، (۱۳۹۱)، آرشیو موزه ملی، تهران: موزه ملی. کارنوی، ا. جی (۱۳۴۱)، اساطیر ایرانی، ترجمه دکتر احمد طباطبایی، تبریز: انتشارات کتابفروشی اپیکور. کرتیس، وستاسر خوش (۱۳۸۱)، اسطوره‌های ایرانی، ترجمه ی عباس مخبر، انتشارات مرکز، تهران کریستین‌سن، آرتور (۱۳۴۵)، کیانیان، ترجمه دکتر ذبیح الله صفا، تهران. کریستین‌سن، آرتور (۱۳۹۳)، نمونه‌های نخستین انسان و نخستین شهریار در تاریخ افسانه‌های ایرانیان، ترجمه ژاله آموزگار و احمد تفضلی، تهران: انتشارات چشمه. کزازی، میر جلال‌الدین (۱۳۷۲)، رؤیا، حماسه، اسطوره. تهران: نشر مرکز. کوپ، لارنس (۱۳۸۴)، اسطوره، ترجمه محمد دهقانی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی. گیرشمن، رومن و هرتسفلد، ارنست (۱۳۷۹)، پرسپولیس پایتخت هخامنشی، چاپ دوم، تهران: فرهنگسرای میردشتی معصومی، غلامرضا (۱۳۸۸)، دایره‌المعارف اساطیر و آیین‌های باستان جهان، تهران: سوره مهر. ورمازن، مارتن یوزف (۱۳۷۲)، آیین میترا، ترجمه بزرگ نادرزاد، تهران: نشر چشمه. هینلز، جان (۱۳۸۱)، شناخت اساطیر ایران، مترجمان ژاله آموزگار و احمد تفضلی، نشر چشمه، تهران. اکبری، فاطمه (۱۳۹۲)، خاستگاه آیینی داستان سوزن عیسی با رویکرد تطبیقی به اساطیر مصر و کیش مهر، (همایش شاهنامه و پژوهش‌های آیینی)، مشهد: مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه فردوسی. صص ۷۱-۱۰۲. آخوندی، زهرا؛ افهمی، رضا؛ پورمند، حسن علی؛ مطالعه تطبیقی نمادها و نقش مایه‌های تزئینی تخت جمشید و دژ اربونی، پژوهش در هنر و علوم انسانی، تیر ۱۳۹۷، شماره ۱۱، صص ۷۵ - ۸. سرکراتی، بهمن (۱۳۸۵)، بنیان اساطیری حماسه ملی ایران، سایه‌های شکارشده، برگزیده مقالات فارسی، تهران: انتشارات طهوری، چاپ دوم، زمستان، ۱۱۲ - ۷۱. شکیبی ممتاز، نسرین (۱۳۸۹)، جایگاه سیاوش در اساطیر، پژوهش‌های زبان و ادبیات فارسی (علمی-پژوهشی)، دوره جدید، شماره ۱ (پیاپی ۵)، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، بهار.

کنعانی، ابراهیم (۱۳۹۲)، بررسی الگوی پری گونگی و نخستین انسان در شخصیت سیاوش (نگاهی تطبیقی به شاهنامه، متون تاریخی و فرهنگ عامه)، همایش شاهنامه و پژوهشهای آیینی، مشهد: مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه فردوسی. صص ۲۴۸-۲۱۷

Brosius, Maria. 2006. *People of the Ancient World, the Persians: an Introduction*. London and New York: Routledge, Taylor and Francis Group.

Campbell, J. (2017). *Creative mythology (Vol. 4)*. Joseph Campbell Foundation.

Cereti, C. G. (2015). *Myths, Legends, Eschatologies*. The Wiley Blackwell Companion to Zoroastrianism, 68, 259.

Curtis, John & Nigel Tallis (eds.). 2005. *Forgotten Empire, The World of Ancient Persian*. London: The British Museum Press.

Dadvar, A., & Rouzbahani, R. (2016). Role of Nature in Creation of Iranian Myths. *Asian Social Science*, 12(6). 123-131.

Hall, J. 1996. *Illustrated Dictionary of Symbols in Eastern and Western Art*, Published by Westview Press, A Member of the Perseus Books Group, 257pp.

McInerney, J. (2010). *The cattle of the sun: cows and culture in the world of the ancient Greeks*. Princeton University Press, Published by Princeton University Press, 41 William Street, 361pp.